

MÜSLÜMAN ORTAÇAĞ'DA EĞİTİM VE ÖĞRETİM*

Yazan: ALY MAZAHERİ

Çeviren: Asis. Dr. BAHRIYE UÇOK

I - ÖĞRETİM:

İslâm dünyasında, Öğretim alanında X. Yüzyıldan itibaren hakîkî bir ihtilâl görmekteyiz. O zamana kadar Ortaçağ Ortadoğusunda mektep olarak ancak camilerin gölgesinde çocuklara verilen akaid dersleri ve Müslüman filozoflar yahut Mutezilîler tarafından kurulmuş olan ve akademi sayılan "Dar ül-Hikmet" ler bilinmekteydi. Bu ikisi arasında ikinci derecede bir öğretim mevcut değildi. O hâlde biz X. Yüzyıldan önce teşkilatlanmış genel bir öğretim mevcut olmadığını söyleyebiliriz. Halk akaidi, dininin pratiğini ve bazı yazı ve hesap kaidelerini öğrenmekle yetinirken, yalnız sosyal bünyenin zirvesinde bulunan ve hepsi de mutezilî eğilimli büyük ilâhiyatçılar, hükümdarlar ve siyasî şahsiyetler felsefe ve müsbet ilimler okumaktaydılar.

Şu hâlde gerçek anlamıyla okul henüz yoktu. Dinî propagandanın ihtiyaçlarıdır ki, siyasî partileri birbiri ardına, tabiatıyla herbiri kendi fikir ve anlayışına göre halkı eğitimeğe yöneltmiştir. Kamu eğitimini ilk olarak organize etmiş olmak şerefi demokratik ve halkçı bir parti olup Şia adı verilen muhalefet partisine nasip olmuştur. Bu partinin menşei Sâbiîliğe ve Maniheizme ve sunnî hâkimiyetine karşı olup milletlerin serbestisini savunan şuûbiyenin milliyetçi ve romantik hareketine kadar ulaşır¹.

O zamana kadar İslâm'ın tek hâkimi olan bu sünnilîğin akaidini ve hâkimiyet prensiplerini tenkit edebilmek için, Basra ve Bağdat'daki muhalifler kendilerini müsbet ilimlerin ve felsefenin incelenmesine vermişlerdi. Yavaş yavaş bunlar kelâm denilen bir siyasî-dinî dialektik sistem geliştirdiler ve tam bir ansiklopedik öğretim tertip ettiler; bunda her ilmin incelenmesi, gerçek ilim sayılan şîî ilâhiyat'ın ve hukuk'un incelenmesine bir nevi giriş olarak kabul edilmekteydi. *İhvan al-Safa* nutukları adı altında bize kadar ulaşan bu ansiklopedi, ortaya çıkar çıkmaz geniş çapta yayılmıştır. Bu, şia'ya mensup birçok akademisyen kuşakların müşterek bir eseri idi. Onların bunu işaret etmemiş olmaları, muhakkak polis ve onun işkencesinden korktuklarından ileri gelmiştir. Bu risale iyi hazırlanmış bir programa göre bir öğretim yayma iradesini aksettirir. IX. Yüzyılın sonunda, Basra'da yayımlanmış olan bu İhvan al-Safa nutukları adlı kitaptan başka, çeşitli konular üzerinde büyük sayıda risalelere sahip bulunmaktayız: Gene bu devrin tarihini taşıyan ve ünlü İhvan al-Safa ansiklopedisinin ruhuy'la dolu bulunup okul kitapları olan kimya-fizik ve matematik-astronomi ilimleri hakkında risaleler².

* Aly Mazaheri'nin "La vie quotidienne des Musulmans au Moyen Âge" Paris 1951 adlı kitabının "La vie intellectuelle et artistique" başlıklı bölümünden çevrilmiştir.

1 *Sunna*, gelenek, doğru yol; bu *sun* kökünden çıkmaz ve yaşlanmak demektir; *musinn* saygı değer ihtiyar demektir. Bu kelimenin teşekkülü lâtincedeki *senex*, *nex*, *senectus*, *senatus*'u hatırlatmaktadır, her ne kadar aralarında ilgi yoksa da.

2 P. Kraus, *Jabir İbn-Hayyân, Le Caire, 1943*; ve bu eserin A. İ. H. S., nu. 3, 1949'daki eleştirmesi, A. Mazaheri tarafından.

İlk okullar işte bu şii partisi tarafından organize edilmişlerdir. Herkes tarafından ilmin eşit olarak sindirilemeyeceğini farkettiğinden, bu parti, Çinlilerin taklitçileri maniheistler tarzında birçok eğitim dereceleri kurdu. Bunlar bir meratip silsilesine göre, kendi mezhep mensuplarını sınıflandırıyorlar ve bu meratip silsilesi basit serbest dinleyicilerden, seçkin kimselere yahut unvan sahibi müritlere kadar yükseliyordu.

Aşağı yukarı üç çeyrek yüzyıl daha sonra Halifeler ve sünî Sultanlar da genel eğitim sistemini kabul ettiler; fakat muhalif bir ruhla ve şafiî yahut itidalli gerici gayelerle³.

İran'da Dabiristan, Mısır'da Mektep, Kurtuba'da Mahdar denilen ilkokullar Mısır'da Fatimî Halifelerinin⁴ bütün dikkatlerinin konusunu teşkil etmişlerdir. Sınıfların iki kısma ayrılan iyi düzenlenmiş günlük bir programı vardı. Bunlardan mecburî olanı ilm-î hal, Kur'an öğrenimi, okuma ve yazma idi. İhtiyarî olan diğeri ise Cahiliyye devri ve İslâm tarihini, şiiri, grameri, hitabet, lûgat, matematik, imlâ ve güzel yazıyı içine alıyordu⁵. Kur'an'ın öğretimine ayrıca özel bir ihtimam gösterilmekteydi. Yıl boyunca Kur'an metni öğrenciye baştan başa okutturulur ve öğrenciler bu metinden mümkün olabildiği nispette ezberlemeye mecbur tutulurdu. Bu metin sonradan tahlil edilir ve bundan sonra da geleneğe uygun bir şekilde istinsah edilirdi. Ayrıca okuma yoluyla tedavinin bir veya birçok şekilleri de öğretilmekteydi⁶.

İlkokul öğretimi hakkında, İslâm dünyasını dolaşarak bir anket vücuda getiren İbn al-Arabî (ölm. 1148) küçük sınıflarda, din dersi, yazı ve hesap ve daha sonra ilerlemiş sınıflarda yalnız şiir, gramer ve Kur'an dersleri okutulmasına taraftardı. Fakat onun ısrarla tavsiye ettiği program hüsn-i kabul görmedi⁷. Başka reformlar teklif edilmişti: beden hareketleri, ok atmak, ipten atlama, yüzme gibi; ama bunlar tamamiyle tatbik edilmediler⁸.

Çocuklar yedi yaşından itibaren okula gidiyorlardı ve ilkokul beş yıl sürüyordu.

Öğretmenler (Muaddibûn) ihtimamla seçilmişlerdi. Onlar yeter bir eğitimden geçmiş olmaya, az çok çocuk psikolojisini bilmeğe, evli olmaya ve hattâ öğrencileri üzerinde otorite kurabilmek ve onlara saygı telkîn edebilmek için olgun bir yaşta bulunmaya mecburdular. Bu mesleğe genç adamlar kabul edilmiyorlardı⁹.

Muhtelit okullar yoktu ama, kız ve erkek okulları çoktu. Bunlar genel olarak paralı idi. Bununla beraber XI. Yüzyılda Endülüs devletinde ve XII. Yüzyılda Mısır-Suriye Eyübiler devletinde bedavalarının da bulunduğu bilinmektedir.

Okula tahsis edilmiş binalar daima camiin yakınında bulunur, fakat onun duvarının içinde değil. Sınıfa girme saati geldiğinde, öğretmen üzeri halı ile örtülü bir sıranın üstüne bağdaş kurarak otururdu; kitapları, yazı takımı ve hatta disipline riayeti sağhyan birkaç çubuk onun yanında idi. Öğrencileri onun önünde, herbiri kendi küçük halısının üstüne bağdaş kurmuş olarak yere otururlardı. Küçüklerinin madenî birer yazı tablosu ve büyüklerinin öğretmen tarafından yontulan ince bir kalemle yazdıkları kâğıttan birer defteri vardı. Bu kalemi kimyevî olarak is ve arap lastiği ile hazırlanmış siyah bir mürekkeple iyice ıslanmış ufak bir ipek kumaş parçasını hâvi pişmiş topraktan yapılmış bir hokkaya batırılırdı.

3. A. Talas, L'Enseignement chez les Arabes, p. 12.

4) Makrizî, Hitat, II., p. 209-211.

5) İbn-Abd-Rabbihi, İqd, I., p. 65; Masoudi, Muruc, II., p. 195

6) İbn-Sahnun p. 25-26.

7) İbn-Haldun, III, p. 203.

8) Al-Kâmil, p. 180 ve Gahiz, Al-Bayân, II, p. 192.

9) İbn Sahnun, p. 29, 44-59.

Sınıfın bir köşesinde çocukların gidip su içtikleri bir çeşme vardı; her birinin bir de tası. Kışın salonda birçok mangal yakılırdı ve yazın bir sicimle hareket ettirilen bir büyük vantilâtör havayı tazelerdi. Bu işi cezalı öğrenciler görürlerdi.

Sabahleyin öğretmen saat ona kadar öğrencilere okutur, sonra, saat ondan öğleye kadar yazı dersi verirdi. Kur'anın ayetleri, yahut şüirlerden beyitler önce heceletilir, sonra bir yandan öğretmen ölçüyü vururken koro hâlinde terennüm edilir, nihayet bunlar kopya edilirdi. Bundan sonra teneffüs saati gelirdi. Öğretmen onlara ezberden okumayı, ana babalarına saygıyı, eve girdikleri zaman onların ellerini öpmeyi ve her zaman "işitiyorum ve itaat ediyorum" anlamına gelen "samân ve vata'atan" diye cevap vermeği de öğretiyordu. Çok şiddetli döverek çocukları cezalandırmak yasaktı. İcap ettiğinde öğretmen çubukla onların avuçlarına, daha büyük suç işlediklerinde de ayaklarının altına birkaç kere vururdu. Fakat gerçekte, bu cezalar çok fena değildi, bunlar suçlulara acı vermekten ziyade, onların izzeti nefislerini kırmaya yöneltmişti.

Öğretmen ekseriya arzuhalcilik de yapardı; ama bunu ders saatlerinin dışında ve öğrencilerinin kulağından uzakta yapmaya mecburdu ¹⁰.

Haftalık tâtil günü cuma idi. Dinî bayramlarda da çok veya az uzun tâtiler vardı: Mese-lâ bir günden üç güne kadar Ramazan bayramı, üç günden beş güne kadar kurban bayramı için.

Teknik bilgi okul programlarına girmezdi. Bu bilgiler loncalarda, atölyelerde, şanti-yelerde, kışlalarda ve *marsad* denilen mâdenler, tuzlar, asidler, çeşitli sıvılar üzerinde denemeler yapıldığı laboratuvarlarda öğretilirdi.

Ortaöğretime tahsis edilmiş tesisler medrese adını almışlardı. Bunların ilkleri X. Yüzyılın sonunda, doğu İran'da Nişapur'da görülmüşlerdir ¹¹.

Mısır'da da Fatimîler tarafından kurulmuş medreseler vardı. Bu Fatimîler eski Kahire'de 972'de kolej tipinde el-Azhar'i kurmuşlardı. Fakat bu medrese önceleri bir nevi kültür propaganda merkezi idi, sonra Fatimîlerin düşüşü ile (1174) daha önce doğu İran'da geliştirilmiş olan metotlar ve sistem Selâhaddin tarafından eski Kahire'ye ithal edildi.

Medrese, üzerine çalışma, konferans ve kütüphane salonlarının açıldığı örtülü bir galeri ile çevrili, oldukça geniş bir avluyu ihtiva ederdi. Öte yandan üst katları öğrencilere yurt olarak verilmişti.

Ortaöğretim bedava idi. Her öğrenciye bir lojman verilmişti; üstelik bunlar ışık ve iâşe için de belli bir miktar para alıyorlardı.

Yerli ve yabancıları eşit bir şekilde kabul eden bu medreseler ihtisaslaşmışlardı; yâni onlardan herbiri aynı mezhepten olanlara tahsis edilmişti. İspanya medreseleri Frank öğrencilerini de kabul ediyorlardı.

1005'de Hâkim, içine birçok akedemiye alan bir Dar ül-Hikmet tesis etti. Bu enstitü propaganda bakanlığına (Da'i al-du'ât) bağlı idi. Bu, propagandacıların propagandacısı demektir. Bazan fırtınalı geçen akademi oturumları haftada iki defa, pazarertesi ve perşembe günlerindeydi. Bunlarda akademisyenler ve birinci sınıf misyonerler veya Du'ât biraraya gelirlerdi. Cebir adı altında tanınan simya kitaplarından bazıları muhtemelen bu müessesede tanzim edilmişlerdir ¹².

10) İbn Al-Uhuvvah, Ma'alim, p. 170 v. öt.

11) Wüstenfeld, İmam esch-Schafi'i, III, p. 236.

12) P. Kraus, Jabir ibn Hayyân, I, p. 3 ve. öt.

XI. Yüzyılda Fatimî Halifelerinin, mâhirane bir şekilde idare edilen propagandası sayesinde az daha Önyasyayı zaptedecekleri bilinir. İşte o zamanlar Ortaasya'dan çıkmış olan çok kuvvetli, sezarvarî bir hareket onların siyasetini dengeye getirdi. Bu "Sezarlar" 1065'te Bağdat'ta Nizamiyye tipinde ilk medreseyi kuran meşhur vezir ve devlet adamı Nizam al-Mülk'ün bağılı bulunduğu Selçuklu sultanları idiler¹³. İki yıl çalışmaya ve 1.800.000 altın franka mal olan bu müessese o zamanki solcu aydınların partisi Şi'a ile mücadeleye tahsis edilmişti. Bu müessese Bağdat gerıcilerinde tabî büyük bir heyecan uyandırdı ve böylece bu örnek müessese büyük Selçuklu devrinden itibaren İslâm sultanlığının bütün şhircilerinde çoğalmaya yüz tuttu.

Öneminden ötürü kısaca Nizamiyye'den bahsedeceğiz: Bu medrese Dicle nehrinin sol kıyısında yükseliyordu. Kare şeklindeki bina büyük boyda tuğladan inşa edilmişti ve geniş bir bahçe ile çevrili idi. Zemin katında birçok geniş konferans ve çalışma salonları, birinci katında kütüphane ve öğrenci odaları bulunuyordu; bodrum katı ise mutfaklar, erzak depoları, banyolar ve bütün başka müstemilâta tahsis edilmişti¹⁴. Bir kanal Dicle'nin suyunu avludaki havuza kadar ulaştırıyordu, banyolar ve başka işler için ondan faydalanılıyordu.

Bu medrese birçok kereler baştan başa veya kısmen gerek yangından gerek su basmasıyla yıkıldı fakat o, hükümetin o kadar tevccühüne sahipti ki, her defasında yeniden inşa edildi. Kurucusu Nizam al-Mülk onu hatırı sayılır bir gelikle techiz etmişti. Öğrenciler orada yatar, beslenir, ışılandırılır ve gereken eşya da verilirdi.

1160'a doğru, yâni tesisinden 100 yıl sonra bu müesseseyi gezen İspanyalı seyyah İbni Cubayr onu hâlâ çok refahlı bulmuştu. Esasen bu refah XIV. Yüzyılın sonuna kadar devam etti. XIII. Yüzyılda medresenin malî idaresi henüz Nizam al-Mülk'ün ailesinin elinde bulunuyordu. Onun soyundan gelenlerin sonuncusu 1220'de öldü; bunun üzerine Halifeler onun idaresini açıkça üzerlerine aldılar ve ona rektörler tâyin ettiler.

Hocalar ve öğrenciler münhasıran Şafi'î mezhebinden olmaya mecbur idiler. Bu kurala ancak ilk yüzyıl içinde tamamen riayet edildi. Bütün profesörler imam idiler, yâni yüksek sınıftan doktordular ve onların cemiyetteki rolü bu sırada çok önemli idi; hattâ bazan onlara çok nazik siyasî vazifeler yükletildiği de olurdu.

Profesörler ve müzakereciler ders verirlerken bizim bugün hâkimlerin giydikleri cüb-beye oldukça benzer çok basit siyah bir "Uhba" giyerler ve başlarını bir "Tarha" ile yâni kapüşon nev'inden "Taylâsan" tarzında sardıkları deniz mavisi bir şal ile örterlerdi. Eğer biz devrin bazı minyatürlerine göre hükmedecek olur isek, bu kıyafet onlara çok haşmetli kutsal bir hatip havası verirdi¹⁵. Yeni tâyin edilmiş bir profesörün bütün meslekdaşlarına ve öğrencilerine ziyafet vermesi âdet idi. Eğer sansür bir profesörü azlederse, o derhal uhbasını ve tarhasını geri vermeğe mecburdu.

Nizamiyye'de öğretilen konular, Kur'an ve hadisi, şafiî içtihadını, Eş'arî dialektiğini, Şafiî hukukunu, arap dili filolojisini, edebiyatı, coğrafyayı, arkeolojiyi, etnografyayı, astronomiyi, riyaziyeyi, kimyayı, musikî ve hendesî resmi ihtiva ediyordu.

Nizamiyye modeli müesseseler sonradan büyük şhircilerde çoğaltıldı; hatta Nizam al-Mülk'ün hayatında; sonradan Sultan Nuriiddin (Ölm. 1174) ve bilhassa Sultan Salâhad-din ondan birçok sayıda tesis ettiler¹⁶.

13) İbn-al-Nadim, Fihrist, p. 268.

14) Talas, op. cit., p. 28.

15) Talas, op. cit., p. 35.

16) Subki, Tabaqât, p. 230.

Fakat 1227'ye doğru gene Bağdat'ta Halife tarafından islâmlararası hukukun, ilmin, edebiyatın ve sanatların merkezi yaratıldı, adına "*Mustansırıyya*" denildi. Bu dört büyük konferans salonu (*İvân*) *eyvan*, Kur'an etüdü ve peygamberî hadis için hususî salonlar, bir muaz-zam kütüphane ve birçok bölümleri ihtiva ederdi: Tıp, eczacılık, tabiat ilimleri. Bunlardan başka birçok müstemilat ve ek binalar mevcuttu. Bu dört *İvân*'dan her biri dört mezhebin içtihadının öğretilmesine ayrılmıştı. XIII. yüzyılda onların dağılışı şöyleydi: Hanefîler doğu İran'da, bugünkü Afganistan'da ve şimdiki Rus Türkistanı'nda, —o zaman orası ne Türkis-tan ne de Rus idi— oturmakta idiler. Malikîler Kuzey Afrika ve İspanya'da yerleşmişlerdi; ayrıca İskenderiye'de, Sicilya'da, bugünkü İtalya'nın (al-Lankubardia) güneyinde ve Girit adasında birçok kolonilere sahiptiler. Şafîîler Suriye'ye, Irak'a, Batı İran'a yayılmışlardı; nihayet Hanbelîlerin Bağdat, Şam, Kahire, Rey, Şiraz ve bunun gibi büyük başkentlerin küçük burjuvaları arasında taraftarları vardı.

Bu kültürler arası teşkilât sistemi genç Batı tarafından taklidedilmekte gecikmedi. İşte böylece ki, Ortaçağ'da Paris üniversitesi de batı hıristiyanlığının 4 "milletini" bir araya getiriyordu.

Uluslararası karakteri bizim U. N. E. S. C. O'yu hatırlatan Mustansırıyya'ya dört mezhepten gençler kabul ediliyordu. Her seksiyona 62 olmak üzere hepsi 298 öğrenci alınmakta idi, zira her seksiyonun altmış iki bursundan başka ayrıca on burs Kur'an incelemeleri için, 30 hadis için ve on burs da tıp için tahsis edilmişti ¹⁷.

Öğrenciler bu müesseselere müsabaka ile girerlerdi. Bir defa onlar öğrenimlerini bitirip de diplomalarını alınca vezirlik, diplomatlık, yargıçlık yahut profesörlük gibi en parlak mevkîlere yükselebilmelerdi.

Bazı üniversitelerin diplomaları daha rağbetteydi ve diğerlerinkinden daha kıymetliydi; böylece Bağdat'ınkiler en değerli sayılan diplomalardı, ama XIII. yüzyıldan itibaren Kahire'ninkiler daha çok önem kazandı ¹⁸.

Netice olarak diyebiliriz ki, X. ve XIII. yüzyıllarda genel eğitim Ortadoğu'da ve Hindistan, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya gibi "koloniler"inde çok yaygın idi. Büyük merkezlerde ve genel olarak bütün büyük şehirlerde denilebilir ki, insanların yarısı okuma yazma biliyorlardı; halkın %10 u sağlam bir genel kültüre sahipti hiç olmazsa %1 i de âlim idi.

II. YAZARLAR ve KİTAPLAR: X. yüzyılın başlangıcından XIII. Yüzyılın sonuna kadar, aynı zamanda edebiyatta, mimarîde, musikî ve resimde görünen bir zevk gelişimine şahit oluyoruz.

X. Yüzyıl en yüksek noktasına ulaşan büyük yaratmaların son devri ve XI. XII. ve XIII. yüzyıllar boyunca devam edecek olan ve doğrudan doğruya inkıraz diye mülâhaza edilebilecek şeyin hareket noktası oldu.

IX. yüzyıldan itibaren fikrî sahada doğuda *Şu'ubiyye* denilen ve islâmî dünyanın muhtelif halklarının millî temayüllerini kamçılayan bir hareket, dillerinin güzelliğini, edebiyatlarını, tarihlerini, mübalagahî şekilde yücelterek meydana çıkmıştı. Aşağı yukarı *Şu'ubiyye*'den olanlar tavırları ile bizim modern romantikleri hatırlatıyorlar. Bu devir tarih araştırmalarında objektif olabilmek için çok sayanı dikkat bir arzu ortaya çıktı ve bu eğilim coğrafyacılara, etnograflara ve genel olarak ister günlük meseleleri, ister yakın geçmişi inceleyenlere olsun uygun düştü. Tasvirlerde bir büyük dakiklik endişesi hâkim idi ve bizzat kendileri

17) Talas, op. cit., p. 54.

18) İbn-Haldun, II., p. 376.

çok şüpheli mu'tezilî doktorların, halk batıl itikatlarını ve efsaneleri birşey ilâve etmeden ve birşey hafızetmeden tam hakîki bir objektiflik içinde teferruatı ile bildirdikleri görüldü. Bu aynı devirde insanların, şeylerin, siyasî şahsiyetlerin, muhtelif şöhretlerin, ehlî ve vahşi hayvanların, bitkilerin, tek kelime ile bir araştırma konusu olabilecek herşeyin etüdü için karakteristik bir arzu görülmektedir.

Doğunun muhtelif dilleri, türkçe, farsça, suryanîce, arapça, ibranîce vs. X. Yüzyıldan itibaren daha önce görülmemiş bir edebî faaliyete ulaştılar. Bundan ötürü şurada burada kavgalar patlak verdi. Her biri kendi şairlerini, alimlerini ve kendi teknisyenlerini, komşularınınkinden daha kaabiliyetli ve daha dâhi bulan, muhtelif milletlerden, msl. Kâşgar Türkleri ile Horasan İranlıları, Batı İranlılar ile Araplar, Irak Nebathlıları ile Suriyeliler, Sarazenler yahut Kuzey-doğu Arapları ile Yemenliler yahut güney-batı Arapları, Horasan İranlıları ile Taberistan İranlıları vs. arasında rekabetler oldu. İslâmın en batısında Yahudilerle Slavlar arasında da aynı şekilde rekabet mevcuttu. Şiir alanında doğu İranlılar meşhur Firdevsî (ölm. 1025) ile en uzun destanları vücuda getirdiler. Onlar savaş olaylarını ve hindoskit, Kuşhan ve Partların kahramanlarının zaferini bir yığın efsaneyi de içine alan kıraların kitabı (=Şehnâme) adıyla tanınmış eserde onbinlerce beyitte terennüm ediyorlardı. Kâşgar Türklerine gelince, şair Yusuf Has Hâcib'in (XI. yüzyıl) adı Kutad ku-Bilig olan destanı ile Firdevsî'ye cevap verdiler. Bunda o, Hunların ve diğer İslâm öncesi Türklerin zaferlerini ve onların yüzyıllarca İskit İran'ın kırılları ile vakî olan kavgalarını terennüm ediyordu.

Batı İran - İran - henüz Horasan dilini (yâni bugünkü farsça) kullanmıyordu. Bu hal çok miktardaki yazarlarını pehlevî dilinde, yâni batı farsçasında, Taberistan'ın Ortaçağ'da hâlâ yaşayan muhtelif lehçelerinde ve bilhassa nesir için arapçada aynı tarzda eserler kaleme almaktan alıkoymadı. Hindu-Avrupaî ve Altay dilleri konuşan halklardan farklı olarak Araplar'ın dilleri ve mantalîterleri asla dâsitanî tarza müsait değildi. Böylece Arap edebiyatı Şehnâme ve Kutadku-Bilig gibi, vüs'atleri ve derinlikleri ile Hindistan'ın, klâsik Yunanistan'ın ve hatta Dante ve Şekspir'de olduğu gibi modern Avrupaninkileri hatırlatan uzun şiirlere sahip değildir. Onlar sadece yüze kadar monoton bir tarzda kâfiyelenen, okuyucuyu bir deve kervan'ının çingirakları gibi muhakkak uyutabilecek olan ve kasîde denilen şiiri gerçekleştirebildiler. Meşhur olmak ve propaganda için iyi olan bu tarz ne hakîki lirizmin ne de dâsitanî hissini gelişmesine müsaade ediyordu; bu İran yahut Türk edebiyatlarında Ortaçağ Ortadoğusunun uzun ve güzel şiirleri bulunur. Firdevsî'nin, Celâlüddin Belhî'nin Attar'ın (ölm. 1221) ve Nizâmî'nin (ölm. 1203) Arap şiirinde dengi asla yoktur.

Bununla beraber Arap dilinin bazı üstadları, msl. Ma'arrî gibi, halk zevkî'nin teşekkülü üzerinde, gelişmiş fikirlerin tek değeri ile, itiraz kabul etmez bir nüfûza sahip oldular. Bu nüfûz o zaman'ın aydın tipi olarak kabul edilen Ömer Hayyam'ın (ölm. 1132) tarzında birkaç İran şairi tarafından eşit olarak icra edilmiştir. Ünlü kör Arab şair Abu'l-Ala al-Ma'arrî (ölm. 1057) daima hakîki bir hayranlar muhitiyle çevrilmiş olarak Suriye'de Ma'arra'da yaşadı. Çeşitli ülkelerden gelmiş ikiyüz mürit onun idaresinde edebiyat incelemelerine kendilerini vermişlerdi. Bir Fatimî locasına bağlı bulunduğundan o, Ma'arra'nın birinci şahsiyeti, âdeta bu cumhuriyet'in bir nevi başkanı oldu ve böylece hergün ondan nasihatlar, hakemlikler yahut para yardımı rica eden vatandaşları üzerinde büyük bir nüfûz icra edebildi. O, sayısız çok kâtiplerinin yardımıyla herkesin arzusunu yerine getirmeğe çalışıyordu¹⁹.

Dinî konularda şüpheli, politikada ileri demokrat olan Ma'arrî çağdaşlarının âdet ve manilerini kaba bir kalemle yeren hiciv tarzını tercih ediyordu.

19) Nassir Khosrau, p. 36.

O burjuvaları, müstebitlere, fakirleri zenginlere, hizmetkârları efendilere ve hatta hayvanları insanlara karşı, aşağıdaki şekilde konuşan Firdevsî'nin örneğine uygun olarak korudu:

Bir tahıl tanesini taşıyan âciz karıncayı asla ezmeysin,
O da sizin gibi bir can taşır ve barış içinde yaşamak ister.

O aşırı sağcı ulemaya, onları riyakârlıklı ve fazilet örnekleri vermemekle itham ederek hücum etti. Eserlerinde o, akîdeleri alayla tanzir etti, Kur'an'ın hususî stilini istihzalı bir tarzda taklit etti, hac âdetleriyle alay ederek, hacılara "Gidipde çakıl taşı fırlatanlar" adını verdi. Fakat al-Ma'arri ısırtıcı tarzlarına rağmen, kendi hâlinde, Hindular gibi bu dünya mallarından nefret ederek, zengin olmasına rağmen ancak çavdar ekmeği yiyip aba giyerek, âdil ve merhametli bir insan'ın münzevî hayatını yaşıyordu.

İşte onun şiirinden bir örnek:

"Ey saf olan sen, kendini kadınlara vâzeden
Hilekâr bir adamın suiistimaline bırakıyorsun;
O Sana herşeyden önce şarabın haram olduğunu öğretiyor,
Fakat akşam olunca, kendisi dostlarıyla birlikte oturup içer²⁰.

Ömer Hayyam da çok tanınmıştı. Nişapur'da doğmuş olan, Ortaçağ İran'ının bazıları için mistik, bazıları içinde baştan çıkmış bu büyük filozof'u her hâlû kârda orijinal fikirlere kendisini kaptırmış bir epikürîen idi. Onun kâh neş'e, kâh bedbinlik dolu rübâileri bu dünya mallarının boşluğunu beyan eder, riyayı ve kini tel'in ve penbe şarabı terennüm ederler. Hemen bütün dillere tercüme edilmiş olan bu rübâilerin herbiri bugün başlı başına bütün dünyaca tanınan birer şaheser teşkil ederler.

Buna karşılık Arab dili tarihî ve ilmî basit nesirde birinci derecede bir rol oynadı. Çünkü bilhassa Türk, doğu İranlı, batı İranlı, Yahudî, Rum, Suriyeli yahut Endülüslü sayısız yabancı Âlim ve filozof (Kur'an dili olan) İslâm dininin ve hukukunun dili olan bu dil ile yazdılar. Üstelik dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Hind, Sasanî, Süryanî ve Grek, ilmî ve felsefî çok sayıda eserlerinin tercümesiyle zenginleşen arapça, Kur'an incelemelerinin vasıtası olarak da ciddi bir şekilde öğretildi. Hindûlar ve Farslar onun gramerini, lûgatini, filolojisini oldukça teknik bir tarzda tesis ettiler; öyleki arapçayı ölü bir dil gibi öğretmek mümkün idi. Arap gramer ve filoloji mütehasşislerinin en büyüklerine Arabistan'ın yerli Arapları arasında değil fakat Fars'ın ve doğu İran'ın âlim profesörleri arasında rastlanıyordu. Devrin aydın bir zekâsı mükemmel bir surette Arap dilini bilmeğe mecbur idi; hatta bu dili öğrenmek için medreselerde birçok yıllar geçirdi, tıpkı daha sonra Fransa'da lâtince öğrenmek için olduğu gibi. Türkler ve İranlılar gibi Arap olmıyanlar için, arapçayı bilmek bir meziyet, bir ilim ve bilgi payesi gibi telâkkî edilirdi. Anadilleri iptidaî arapça olan Arap yarımadasının yerlilerine gelince, onlar dünyanın en vahşî ve en kaba varlıkları sayılıyorlardı. Gerçekten de, medenî memleketlerin sâkinleri, XVIII. yüzyıl filozoflarının İrokuolardan bahsederken kullandıkları tonu, Bedevîlerden bahsederken kullanırlardı. İslâm'ın Arabistan'da doğuşu tam bir mucize olarak telâkkî edilmekte idi.

X. Yüzyıl'ın "Romantizm"i nesir alanında da bir gelişme kaydetti. Bunlar bazan, uzak memleketleri, adaları, yahut insanları tasvir eden ekzotik romanlardı; bazen de macera romanları, yahut psikolojik romanlardı. Sanki XIV. yüzyılın Avrupa romanlarındaki anlayış ve zevk bahse konu imiş gibi şark tarzındaki macera romanı yanlışlıkla şövalyelik romanı adını

20) Luzimiyat, Le Caire, 1891, I, p. 61.

almıştır. Halbuki hakikatte farsça veya arapçadaki macera romanı, denizlerin veya çöllerin ötesindeki çapulculuk, esir nakliyatı ve ticarî kârlar gayesile yapılan seyahatleri hikâye ediyordu. Bunların hiçbirisinin hakikatte şövalyelik ile hiçbir ilgisi yoktu.

Bu romanların en meraklılarından birinin konusu, Parsî bir kahraman gibi telâkkî edilen ve Bağdat da dahil bütün dünyayı devrinin Napoleon'u gibi kendi hâkimiyetine boyun eğdiren Fatîmî Halifesi Ubeydullah (909-934) ın macerasıdır. Bugün bu hikâyenin ancak türkçe tercümesi bilinmektedir.

Haricîler'in kahramanı, doğu İran'ın kurtarıcısı Hamza (799-828) ²¹ sonradan Türkçe'ye çevrilmiş birçok farsça romanların konusunu teşkil etti. XII. Şar'ın benzeri ünlü komutan Ebu Müslîm (Ölm. 756) farsça yazılmış ve türkçeye çevrilmiş birçok hikâyelerin kahramanı oldu. Bütün bu tarihî şahsiyetler daha kendi yaşadıkları zamanlarda efsaneleştiler. Arap ırkının şampiyonunu temsil eden ve birçok arap romanlarının kahramanı olan Antara, gerçekte yıldırım, fırtına ve savaş Hindû ilâhî İndra'dır: Bu muhtemelen V. ve VI. yüzyıllarda, Acem körfezinin limanlarında Hindû tüccarlarının tercümanlığı vasıtasıyla Hindû dasitanlarının tesirini gösterir. Baybars (1260-1277) romanları serisi kuvvetli bir Türk tesirine işaret eder ve belki de burada bahse konu olan arapçaya tercüme edilmiş Türk hikâyeleridir. Esasen aynı devirde, aynı menşeden birçok romanlar kahraman olarak Haçlılar devrinin Türk tarihî şahsiyetlerine sahiptiler. Melik Danişmend'in (1084-1126) romanının durumu böyledir. Bu eser XII. yüzyılda doğrudan doğruya Türkçe olarak yazılmıştır.

Felsefî romana gelince Ortadoğu, o zengin antik Hind edebiyatının mektebindendi. II. yüzyıldan beri Önasya'nın İskit fâtipleri Sakalar, Kuşanlar ve Partlar, budist menşeli romanlardan bazılarını kendi anlayışlarına uydurmuşlardı. İran yaylasının eski dillerine tercüme edilmiş olan bu eserlerin çoğu sonradan tekrar âramcaya, çinceye, yunancaya ve daha sonra da arapçaya tercüme edildiler. bu masalların yahut felsefî romanların en meşhurları şunlardır:

1 - Thumaspa ve İskit kralı Abhdagasa yahut Gas-avad'ın hikâyesi; bu, hıristiyan adaptasyonunda Simas ve Galaad olmuştur;

2 - "Ballaharaya" denilen İskit kralının "Buddhisattva" hikâyesi; bu farsçada *Ballohar ve Budhâsaf* olmuş ve Levantenlerin semavî dinine de *Balaam ve Josaphat* şeklinde adapte edilmiştir.

3 - İskit kralı Sannabara'nın hikâyesi -Farsçada Sanpadh ve ermenicede Sampat-; bu Suriye-Bizans ideolojisine *Sintypas*'ın romanı adı altında adapte edilmiş olup arapçada *Bahriyeli Sindbad'ın Romanı* diye meşhurdur.

4 - *Salâman ve Absal'ın Hikâyesi* adı ile batı İrana geçmiş olan Shramana ve Apsara'nın felsefî ve naturist romanı. XVII. yüzyılda İbni Tufeyl'in (Ölm. 1185) meşhur tercümesine dayanılarak ingilizceye çevrilmiş ve Anglo-Sakson anlayışına göre az sonra *Robinson Crusoe*'nin *maceraları* adı altında adapte edilmiş olacaktır.

5 - Ezopik masalların esası Bidpay'ın antik eseri olan *Pancatantra*; Müslümanlar, Hind'in bu abidevî eserini de batı İran dili olan Pehlevîce'nin aracılığı ile aldılar. XVII. yüzyılda bu masalların bir farsça çevirisinin fransızca tercümesi La Fontaine'e ilham verecektir. Tilki, arslan, karga, maymun, fil, eşek, çakal vs. gibi şahısları çeşitli hayvan maskeleri taşıyan Bidpay'ın komedileri Hind'in en ilk antikitesine ulaşır ve Hind halkının, ruhun tenasühü

21) Hamza b. Adhurak, Gharcistan hanedanı soyundan, IX. yüzyıl kahramanı, İndus vâdisi fatihi ve Hind okyanosunda deniz haydudu. Tarih-i Seistan, p. 169/70, Bahar, Sabkshinasi, I, p. 284/5 ve S. Nafiçi, Bayhaçi, II, p. 867-889, Têheran, 1948.

fikri ile ünsiyet peyda etmiş bulunduğunu bize farzettirir. İskit İran'ın semavî anlayışı bu şahısları ciddiye alamıyordu, hatta İskit İranlılar onların modeli üzerine astrolojik ruhta komediler yazdılar; onlarda cehennemlik, semavî, insanî tipler, kusurları ve faziletleri ve bunların dünya üzerindeki çeşitli miktarlarını canlandırıyorlardı. X. yüzyılda bir Daylaman prensi tarafından İran lehçesi ile yazılmış olan *Marzuban-Nâma* bu tarzın tipik bir örneğidir. Bu farsçaya, türkçeye hatta arapçaya tercüme edilmiştir.

Ortadoğu'da çok yaygın olan bu felsefî romanların yanısıra, İranlılar en büyük başarıya ulaşan birçok aşk romanları tertip ettiler. Hemen hemen her zaman nazım şekli altında yazılmış bu eserler çoğu zaman yüksek bir değere sahipti. Part masalı *Vis ve Ramin*'in, sarmat-simeriyen masalı *Vamık ve Azra*'nın, arap masalı *Leyla ile Mecnun*'un ve yahudî masalı *Yusuf ve Zuleyha*'nın farsça tercümeleri (1055'e doğru meydana getirilen) muhafaza edilmiştir. Bu son romanın İran'daki prototipi *Siyavarşan* efsânesi yahut daha çok bir nevi Siyavarşan "İncil"idir. Hikâyenin hem Yusuf'un hem de İsa'nın şarkta bir eşi olan kahramanı genç ve güzel prens Siyavarşan hindistan'ın satrabı tarafından yetiştirilir; sonra Belh'e, babası Kuşhan kralı Kayus'un sarayına döner. O orada çok hayranlık uyandırır ve ileri aşıkâne hareketlerini reddettiği üvey annesi, Kapiça mel'un prensesi, Saudhâba tarafından ihtirasla sevilir. Saudhâba bu reddedilişten çok hiddetlenir ve genç prensi kendisine tecavüz hususunda intrikalarla itham eder. O zaman babasını temin etmek ve masumiyetini ispat etmek maksadıyla Siyavarşan ateş imtihanından geçer, az sonra da rehine olarak Tarım çukurluğunun Çin vâlisi yanına gönderilir. Vâli nihayet mâsumun kafasını keser. O zamandan beri o, vatan-daşları İskitler için "göğün oğlu", "Sema çocuğu", Müncî" telâkkî edildi. Bundan sonra her yıl İskitler, ilkbahar gündönümünde onun çektiği cefaları, Semerkand ve Buhara'da, çinli vakantivislerin bildirdikleri ve bir vekayiname yazarı olan Narsahî (899-959) nin "Zerdüştilerin feryadları" diye adlandırdığı sırların tes'idi ile andılar. Gerçekten de Parsiler hâlâ kendilerinin Mesihî olan "genç kuzu"nun dönüşünü beklerler. Bu romanın kutsallıktan uzak en iyi tercümesi Firdevsî'nin Şehnamesinde mevcuttur.

En güzel hikâyesi Nizâmî (Ölm. 1203) tarafından yazılan *Husrev ile Şirin*'in aşkları, tamamen hususî olarak bahis konusu edilmeğe değer. Bu efsânenin kadın kahramanı bir nevi Madame Pompadour olan Şirin, zarif II. Husrev'e ebedileşen, atasözü hâline gelen bir ihtiras ilham etti. Soysuz ve kötü kadın olan Şirin, meşru kraliçe Meryem'i zehirledikten sonra kendisi saray mensuplarının büyük hayretleri önünde onun yerine kraliçe oldu; saray bundan ötürü ona "soylu demek" olan Şehrazad alaylı unvanını verdi. Binbir gece masallarının tarihî fonunu teşkil eden dekor, hakikatte, şahsiyeti ve özellikle saltanatı I. François'yı hatırlatan bu kiral II. Husrev'in muhteşem sarayının tasvirinden ibarettir.

Şehrazad da denilen Şirin'le II. Husrev'in aşk maceralarının hikâyesi saraydan şehre -Ktesifon- intikal etti ve halkı eğlendirdi. Aynı tarzda hikâyeler durmadan buna eklendiler ve böylece Mas'udî'nin (Ölm. 956) pehlevî dilinden arapçaya tercümesini bize bildirdiği meşhur "Bin masal" oldular.

Bu "Bin masal" da baş roller daima kiral II. Husrevle güzel Şehrazad'a aitti. Onların maceraları, Mas'udî'ye göre Maniheizmle itham edilen ve Dicle nehrinde boğdurulan vezir Bahtakân'ın maceraları ile takviye edildi. X.-XIII. yüzyıllarda Suriyeliler ve Mısırlılar bu ilk kahramanların yerlerine İslâm tarihinden seçtikleri ve kendileri tarafından daha iyi tanınan benzerlerini geçirdiler. Halife Harun al-Reşid, II. Husrev'in yerine geçti; Vezir Ca'fer, Bahtakân'ın rolünü aldı; Bağdat da Ktesifon'un yerini aldı; fakat "Zübeyde Sultan" yakınoğulu halkiyatçıların bütün gayretlerine rağmen "Bin masal"ın biricik kahramanı olarak tanınan sihirli ve güzel Şehrezad'ı unutturamadı. Bu derleme sonradan, daha yeni maceralarla zenginleşti ve yakın doğu ortaçağ İslâmiyet'inin son on kuşağı ona, zevklerinin bozulması ile he-

maheng olarak az çok iki manaya gelen birçok sayıda müstehçen hikâyeler eklediler. Böylece VII. yüzyılda başlayıp XV. yüzyılda tamamlanan, ortaçağ boyunca doğu edebiyatının tümü gibi birşey olup herkesin "Binbir gece masalları" adı ile tanıdığı bu hikâye hakîkî bir hazine teşkil eder. Onda hemen hemen bütün "yüzyıllar" bulunur; zira bu bir kitaptan çok bir kütüphanedir; onda bir yazar değil, fakat yedi yüzyıl boyunca birbirini izlemiş büyük sayıda "hikâyeci" vardır; bahse konu olan bir tertip değil çeşitli tertiplerdir.

Matbaa ve yazar hakları o zamanlar meçhul olduğundan hiçbir yazar kalemi ile yaşyamazdı ve roman yazarı yahut da şair olmak hiçbir şekilde bir yaşama vasıtası değildi. Edebiyatçıların büyük bir kısmı, hiç değilse servet sahibi olmıyanlar, kendilerini bir başka meslek sahibi olmaya mecbur görürlerdi. Böylece yazma zevki olan ve bu kaabiliyeti kendilerinde hissetmiş gençler şairlik mesleğine atılıyor, sonra da bir müesseseye yahut nüfuzlu bir şahsiyete bağlanıyorlardı. Şairlerin tümü devrin gazetecileri idiler; onlar bir Arap icadı olan vezin ve kafiye den faydalanıyorlardı ve ondan meşhur olabilmek için elde ediyorlardı. Şairlerin kasideleri yazılır yazılmaz, hiç olmazsa, günümüzdeki dergilerimiz kadar çabuk yayılarak ağızdan ağıza, şehirden şehire, eyaletten eyalete uçarlardı. Müesseseler ve önemli şahsiyetler kendi şöhretlerini temin maksadıyla bir veya iki ücretli Şâirden faydalanırlardı. Fakat en mahirleri, virtüoözler, onlardan yüzlercesini besleyen devlete ve prenlere bağlanırlardı. Bir nevi gazeteci olan bunlar sırf şiir sanatına hâkimiyetleri ile, daha önceden kararlaştırılmış bir kafiye ve vezne göre az veya çok uzun bir şiiri bir saatte tertip edebilirlerdi. Bunda bu şairler bir kimseyi veya bir şeyi tebci ederler yahut gülünç hâle sokarlardı. Onlar duruma göre neşelendirmeyi, yahut hüznü vermeyi, hücum etmeyi, müdafaa etmeyi, bir bozgun veya talihsizliği saklamayı, bir kaçışı, askerî muntazam bir çekiliş gibi, tesadüfen kazanılan bir başarıyı, parlak bir zafer gibi, kötü bir dâvayı iyi bir dâva gibi göstermeyi bilirlerdi.

Şair adaylarının bir üstad idaresinde, mesleklerinin sırlarını öğrendikleri çok sayıda el kitapları vardır: Bunlardan 1156'da tertiplenmiş ve Cahar-Makala adını almış olanda, onlara, hiçbir zaman mahçup düşmemek için dil bilgisi ve bir genel kültür ve özellikle iyi bir psikolog olma tavsiyeleri vardır; zira, orada okuduğumuza göre, şair dilini tutmayı bilmediği takdirde, çok kere can sıkıntılarını, zararları, hattâ bazan büyük tehlikeleri üzerine çeker. Bununla beraber ilâve edelim ki, X. ve XI. yüzyıllarda durum henüz böyle değildi; bazıları servet de sağlamış olan şairler o zaman genel teveccühten faydalanıyorlardı. Bu onların altın çağı oldu.